

AKŞEMSEDDİN'DE BAZI TASAVVUFÎ

KAVRAMLAR- I

*Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU**

I. GİRİŞ

Bilindiği üzere, bir bilim dalının diğerlerinden bağımsız olarak teşekkülü için, kendi terminolojisini teşekkül ettirmesi gerekir. Tasavvuf biliminin bağımsız bir terminolojiye kavuşması konusunda ilk elde, Ebu Abdullahi'l-Haris b. Esedi'l-Mukâsibî (ö. 243/857), Ebû Sa'îd Ahmed b. İsa el-Harrazî el-Bağdadî (ö. 286/899), Cüneyd-i Bağdadî (ö. 298/910), Ebû Yezîd Tayfur el-Bistâmî (ö. 261/847), Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) vb. gibi Gazzalî öncesi sûfîlerinin işgal ettikleri mevki büyük önem arz eder. Fena-beka, muhabbet, sahv-sekr, tevhid başta olmak üzere pek çok konuda, yeni yorumlar, kavramsal bazdaki fikir ürünleri, yaşanmış derûnî hayatın kelimelere dökülmesi sonucu ortaya çıkan terminolojik formasyon, daha sonraki yüzyıllarda, tasavvufu, bir ilmî disiplin halinde bağımsızlığa kavuşturmuştur.

Bu makalemizde, Osmanlı ilmî muhitinde yetişmiş h. IX / m.XV. yüzyıl sûfîlerinden Akşemseddin'de terminolojik açıdan tasavvufun aldığı teorik oluşumu ele alacağız. Ayrıca yer yer daha önceki sûfî teorisyenlerin ileri sürdüğü tefekkür ürünleriyle de mukayese etmeye çalışacağız.

II. AKŞEMSEDDİN'İN HAYATI VE ESERLERİ

A. HACI BAYRAM-I VELİ'YE İNTİSABINA KADAR OLAN DÖNEM

Akşemseddin, kökeni itibarıyla medreseli bir âileden gelmektedir. Kendisi de müktesebatını, devrinin ilmî mahfillerinden yani medreselerden elde etmiştir. O, bir Osmanlı müderrisidir. Ancak öncelikli

* A.Ü. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Başkanı.

olarak, onun tasavvufî hayata intisabından önceki bu yönünü, ailesi, çocukluğu, yetişmesi vs. gibi ayrıntılarla ele almak istiyoruz.

Akşemseddin'in esas adı, Muhammed (veya Mehmed) olmakla birlikte kaynaklarda, "Ahmed" şeklinde de anıldığı görülür¹. Şakayık'da ismi, Akşemseddin Muhammed bin Hamza olarak kaydedilmiştir². 792/1372'de Şam'da doğmuştur³. Babası "Kurtboğan Evliyası" diye tanınan Şeyh Hamza-i Şami önceleri Şam'da ikamet ederken, daha sonra Amasya'nın (şimdi Samsun'un) Kavak İlçesi'ne yerleşmiştir⁴.

Eski Türklerde ensab ilmi pek yaygın olmamakla birlikte, İslâm'la tanıştıktan sonra Araplardan etkilenecek şecere kayıtları tutulmaya başlanmıştır. İşte bu yönüyle Akşemseddin'in soy ağacını, kaynaklardan tesbit imkanına sahibiz.

Akşemseddin'in nesebi Şahabeddin-i Sühreverdî (ö. 632/1234)'ye, oradan da Hz Ebu Bekir (12/634)'e dayanır⁵. Şeyh Sühreverdî'ye kadar şeceresi şöyledir: 1- Akşemseddin, 2- Şeyh Hamza, 3- Şeyh Hacı Ali, 4- Hediyetullah, 5- Şeyh Musa, 6- Şeyh Muhammed, 7- Şeyh Şahabeddin-i Sühreverdî⁶.

Akşemseddin'in, geleneksel İslâm kültüründe, her zaman görüldüğü gibi, küçük yaşta Kuran-ı Kerim'i ezberlediği kaydedilir.*

1 Enfsi, Emir Hüseyin, Menakıb-I Akşemseddin, Üniversite Ktb., T.Y. 4658; Süleymaniye Ktb., Hacı Mahmud, no:4666, ss.48,58.

2 Taşköprülüzâde, eş-Şakayık'u'n-Nu'maniyye, Beyrut trz., s. 138.

3 Yurd, Ali İhsan, Fatih'in Hocası Akşemseddin, Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1972, VII; Cebecioğlu Ethem, Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf Anlayışı, Ankara 1994, s. 208.

* Babasına "Kurtboğan" lakabının verilmesini Enfsî şöyle anlatıyor: "Rivayet olunur ki Şeyh Hamza âhirete intikal idüb defn olunduğu gice, sırtlan kurdu gelüb kabr-i şeriflerin açtı. Mübârek cesetlerin(i) yemek istedi. Şeyh Hamza mübârek elini çıkarub, ol kurdu boğazından tutup helâk eyledi. İrtesi sabah, halk ziyarete geldi. Mübârek elini kabirden çıkmış buldular. Bir ehl-i firâset kimse hazır bulundu. Kurda yapışmakla mübârek eli yunmak lâzım geldi, dedi. Yudular. Hemandem (derhal) el içeri çekildi. Ol zamandan beru mezbur Şeyh Hamza'ya 'Kurboğan', dirler"

4 Vassaf, Sefine, c. I., s. 264; Yurd, Akşemseddin, s. XVIII.

5 Taşköprüzâde, Şakayık, s. 138; Vassaf, Sefine, s. 264; Lami'î, Nefhât Tercemesi, İstanbul 1980, s. 684;

6 Yurd, a.g.e., s. XIX.

* Aynı eser, s. XVIII.

Arapça ve Farsça bilen Akşemseddin'in tesbit edilebilen bu müktesebatı, onun en asgarî düzeydeki ilmî durumunu gösterir. Tam anlamıyla okuduğu kitapları ve ilmî birikimi ortaya koyabilmek söz konusu olduğunda, Akşemseddin'in kariyerinin, günümüz profesörlük titrine rahatlıkla eşit olacağını söylemek mümkün görülür.

Küçük yaşta Kuran-ı Kerim'i ezberleyen Akşemseddin, devrinin geçerli ilimlerini kısa zamanda tahsil eder. Tıp alanında da ihtisas yapar⁷. Bundan sonra ilmiye sınıfına dahil olur ve Osmaniye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilir⁸. Ancak 26-27 yaşlarına kadar bu meslekte kalır ve tabiat-ı fıtrîsindeki Allah aşkının yönlendirilmesiyle, kendini bir anda tasavvufî arayış içinde bulur. "İlm-i bâtin lezzeti dimağından gitmediği için" kamil bir şeyh bulmak üzere, önce Fars ve Maverâünnehir'e gider, oraları dolaşır. Gönülünün istediği kişilikte bir müşşid bulamayınca Anadolu'ya geri döner⁹.

B- HACI BAYRAM'LA BULUŞMASINDAN SONRAKİ DÖNEM

Akşemseddin'in Ruhundaki arayış fırtınaları dinmek bilmiyordu. II. Bayezid devri kazaskerlerinden İmam Ali Efendi,¹⁰ ona, Ankara'da Kara Medrese'nin eski müderrisi Hacı Bayram-ı Velî'yi tavsiye etti¹¹. Ancak o, önce niyetlendiyse de gitmedi. Zira kaynaklara göre o, "nefsi için ve bazı mühimmât-ı meşru'a için devrişlere derveze cer ittirirdi. Ol sebebden Akşemseddin iba idüb Hacı Bayram'a varmazdı"¹² Bu şekilde Akşemseddin, onun dervişleriyle çarşı pazar dolaşıp fukara için zekat toplamasını doğru bulmuyordu.¹³

O sıralarda, Halep'de eski müderrislerden Şeyh Zeynüddin-i Hafî (ö. 838/1435) dikkate değer bir maneviyat önderi olarak temâyüz etmişti. O da Akşemseddin gibi, Şehâbeddin-i Sühreverdi neslindendi¹⁴. Akşemseddin, Zeyniyye Tarikatı'nın kurucusu olan Şeyh Zeynüddin Ebû

7 Vassaf, Sefine, s. 264.

8 Aynî, Hacı Bayram-ı Velî, İstanbul 1343, s. 114.

9 Enisî, Menâkıb, v. 3b.

10 Camî, Abdurrahman, Nefehatü'l-Üns min Hadaratı'l-Kuds, çv:Lamif Çelebi, İstanbul 1270, s. 685.

11 Azamat, Nihat, Hacı Bayram-ı Velî, TDVİA, c. 14, s. 446;; Köprülü, Orhan F., Uzun, Mustafa, Akşemseddin, TDVİA, c. I, s. 300.

12 Enisî, a.g.e., v. 3a.

13 Taşköprülüzâde, Şakayık, s. 138.

14 Enisî, a.g.e., v.3a.

Bekir el-Hâfî¹⁵ 'ye intisab etmek üzere Haleb yolculuğuna çıkar¹⁶. Haleb'e vardığında önce bir hana iner, gece orada istirahat edip ertesi gün Zeynüddin-i Hafî ile görüşmek arzusundadır. O gece bir rüya görür. Boynuna bir zincir takarlar, zorla çeke çeke onu Ankara'da Hacı Bayram-ı Velî'nin eşiğine bırakırlar. Birde bakar ki, zincirin ucundan tutan, Hacı Bayram'dır¹⁷. Rüyadan etkilenen Akşemseddin hemen geri döner. İmam Ali Efendi'nin babasına giderek rüyayı anlatır. O da maneviyat yolundaki nasibinin Hacı Bayram-ı Velî olduğunu söyler. Birlikte ona giderler. O sırada Hacı Bayram-ı Velî, Çubuk Ovası'nda müridleriyle birlikte burçak imecesi yapmaktadır¹⁸. Akşemseddin orada hiç itibar görmez. Ancak, fazla beklemeden, hemen dervişlerin arasına katılarak onlarla beraber çalışmaya koyulur. Öğle vakti mola verilir. Sofralar kurulur. Teknelerle yoğurtlar ve buğday çorbası getirilir. Bölük bölük sofralara dağıtılır. Hatta köpekler için de yemek hazırlanır. Kimse, Akşemseddin'e buyur diye herhangi bir iltifat göstermez. Yemek başlar. Akşemseddin köpeklerin yanına gidip onlarla birlikte yemeğe hazırlanır. Tam elini yemeğe uzatırken, Hacı Bayram-ı Velî ona "Hay köse bizi yaktın" diye seslenerek sofrasına davet eder. Hacı Bayram, yapılan muameleyi ona şöyle açıklar: "Zincirle zorla gelen misafirin ağırlanması, böyle olur."¹⁹

Artık, Akşemseddin, Hacı Bayramın mürididir. Hacı Bayram-ı Velî onu sıkı bir riyazete sokarak ibadetlerini artırır. Menakıb, Akşemseddin'in bu riyazet sonucu, yedi günde sadece bir kaşık sirke içer hale geldiğini kaydeder.²⁰ Riyazeti artırma isteği Akşemseddin'den gelmektedir. Sonunda Hacı Bayram-ı Velî ona "Ya köse! Nice riyazet eylersin, âkıbet nûr olursun, vefat ettikten sonra, seni kabrinde bulamazlar"²¹ diyerek onun bu uygulamasını sona erdirir.

Akşemseddin'in halvete girdiği hücre, bugün caminin kuzeydoğu tarafında aşağı inen sahanlıkta varlığını sürdürmektedir.²² Bu hücre hâlâ onun adıyla anılmaktadır.²³

15 Harririzâde, Tibyan, c.II, v.1026.

16 Enisî, Menâkıb., v.3b.

17 Aynı eser, vv.3b-4a.

18 Camîf, Nefahat, s. 685.

19 Enisî, a.g.e., v. 4a: Taşköprülüzâde, Şakayık, s. 138; Vassaf, Sefine, s. 264.

20 Enisî, a.g.e., v.4a.

21 Yurd, Akşemseddin, s. L.

22 Vassaf, a.g.e., s. 262; Bursalı, Tahir, Hacı Bayram-ı Velî, s. 6.

23 Ayverdi, Semiha, Osmanlı Mimarisi, c.IV., ss. 893-4.

Hacı Bayram-ı Velî'nin bu çile uygulaması sonucu, Akşemseddin ruhanî letafete, nefsanî saflığa ererek, hilâfet icâzetine nail olur. Hacı Bayram-ı Velî yanında uzun süre kalıp olgunluğa eremeyen diğer müridler, onun böyle kısa zamanda halifelîğe ulaşmasının sebebini sorarlar ve şu cevabı alırlar: "Bu bir zeyrek (akıllı) köse imiş. Her ne kim gördü ve işitti, inandı. Hikmetin sonra kendi bildi. Ama bu kırk yıldan beru hidmet iden dervişler, gördükler ve işittiklerin heman hikmet aslını sorarlar"²⁴ Hz. Hızır (a)'ın Hz. Musa(a)'ya öğütlediği "Sana içyüzünü anlatmadıkça bana hiçbir şey sorma"²⁵ şeklindeki husus, tasavvufta teslimiyetin özü olarak değerlendirilir.*

Kaynaklardan esas adının Muhammed olduğunu öğrendiğimiz Akşemseddin'e sonradan bu ismi, Hacı Bayram-ı Velî'nin verdiğini öğreniyoruz. Bu olayın cereyan tarzı şöyledir: Hacı Bayram-ı Velî, "Beyaz bir insan olan Zeyd'den, insan cinsinin karanlıklarını, lekelerini söküp atmakta güçlük çekmedin, âciz kalmadın" diyerek ona "Akşemseddin" ismini verir.²⁶

Akşemseddin'in Hacı Bayram-ı Velî ile buluşması 825/1422'den öncedir. Zira Hacı Bayram-ı Velî 825/1422 Temmuzunda Edirne sarayına giderken yanında Akşemseddin de vardı. Yine buna ilâveten denebilir ki, onun intisabı, tekke/caminin inşâ tarihi olan 819/1416²⁷'dan sonra olmalıdır; zira o, şu anda bile varlığını koruyan çile hüccesinde riyazet ve halvetle meşgul olmuştur. Bu durumda onun tam intisab tarihini yaklaşık 820/1417 senesi olarak verebiliriz.²⁸

Hacı Bayram-ı Velî, onu neşr-i tarikat ve hakikat için önce Ankara civarındaki Beybazarı'na gönderir. Akşemseddin orada bir mescid ve bir değirmen inşâ eder.²⁹ Dinî-iktisadî bir bütünleme ile ahiret ve dünya dengesini sağlayan Akşemseddin'in etrafına kısa zamanda çok sayıda adam toplanır. Asya tipi üretim tarzında görülen çiftçiliğe toprağa yönelik keyfiyeti gözönünde tutulursa, Akşemseddin'in ârifâne bir uygulama ile

24 Enisî, a.g.e., v.5a.

25 Kefî/70.

* Tasavvuf kültürümüzde "Âh Teslimiyet" Sözcüğü, Hakdan gelen her şeye sessizce boyun eğmek gerektiğini ve bunu yapabilmeyen zorluğunu anlatır. (Bkz. Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri, ss. 714-5). İşte Akşemseddin, bu köprüden kolayca geçerek ehl-i kemalât arasında yerini almıştır. Esasen İslâm kelimesi de Allah'a boyun eğmeyi ifade eder.

26 Müstakimzâde, Mecelletü'n-Nisâb, Süleymaniye Ktp, Hâlet Efendi, no:628, v. 111a.

27 Cebecioğlu, Hacı Bayram-ı Velî, s. 133.

28 Aynı eser, s.211.

29 Yurd, Akşemseddin, s. L.

değirmen inşâ etmesini son derece anlamlı buluruz. Daha sonra onun, orayı terkedip İskilip Evlek'e geçtiğini görürüz.

Ancak Menakıb'ın ifadesiyle ayrılış nedeni "kesrete düşmek"³⁰ şeklinde gösterilir. Bu, Akşemseddin'de Somuncu Baba (Ebu Hamidüddin-i Aksarayî)'dan Hacı Bayram'a miras kalan şöhretten hoşlanmamak şeklindeki bir melâmet neşvesinin yansımaları gösterir. Nitekim Fatih'in hocası olmasına rağmen, Göynük gibi dar bir muhitte hayat boyu kalması, aynı rûhî zevkin bir tezahürüdür.

O devrin Evlek'ini Enisî şöyle tanıtır: "İskilip kazasında Köseadağı dimekle maruf kasabattan Irak dağının üstünde mütevekkin oldu. Ol köye Evlek dirler. El'ân o köyde şeyhin binası ve evladı vardır."³¹

Ancak Evlek'de kesrete düşen Akşemseddin Göynük'e gider, orada da bir mescid ve değirmen inşâ eder.³² Çocuklarının ve müridlerinin terbiyesi ile meşgul olur. Bir ara hacca gider³³

825/1422 Temmuz'unda sultan II. Murad'ın, Hacı Bayram'ı Edirne yönetim merkezine çağırışında, şeyhinin yanında Akşemseddin de vardır.³⁴ Yani Hacı Bayram-ı Velî hayatta iken, Akşemseddin sarayla tanışmış durumdadır.

Akşemseddin'in Fatih'le kundakta iken mülâkî olduğu ve Hacı Bayram ile Edirne'ye yaptığı bir seyahat daha vardır.³⁵

833/1430'da şeyhi Hacı Bayram-ı Velî vefat eder. "Benim namazımı Akşemseddin kılversün ve beni ol gasleyesün. Benim haberim ana vâsil eylesüz" şeklindeki vasiyeti üzerine, Hacı Bayram'ın son nefesinde başında hazır bulunan Akşemseddin³⁶, gereken dini vecibeleri bizzat yerine getirir.

30 Enisî, Menâkıb, v. 46. Vahdet Hakkı, kesret halkı gösterir. Halkla fazla meşguliyyette, kesrete düşmek sırrı bulunur. Allah'a firar etmek bu durumda devâ olarak görülür.

31 Aynı eser, vv. 4b-5a.

32 Köprülü, Uzun, "Akşemseddin" TDVİA, c. I, s. 300.

33 Aynı yer.

34 Risale-i Beşir Çelebi, TSMK, Haziran nr.1783, v. 16a; Aynî, Hacı Bayram, s. 79.

35 Cebecioğlu, Hacı Bayram, ss. 150-2.

36 La'lîzade, Melamiyyenin An'âne-i İradetleri, İstanbul 1156, ss. 18-20; Vicdani, Sadık, Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Melâmilik, İstanbul 1338-1340, ss. 46-50.

Bundan sonra Akşemseddin Göynük'e döner ve vazifesine devam eder. Ancak Emir Sikkînî ile aralarında meşreb ayrılığı zuhur eder. Konu ile ilgili olarak bazı kaynaklar, ateş olayından bahseder. Bu olaydan sonra Bayramîlik ikiye ayrılır³⁷.

Akşemseddin ihvaniyle Şemsiyye-i Bayramiyye'yi tesis eder³⁸. Daha sonra onun kurduğu bu yol şu şekilde kollara ayrılmıştır*:

a. Şeyh İbrahim b. Hüseyin es-Sivâsî'ye (b. 887/1482) nisbet edilen Tennûriyye Tarikatı;

b. Şeyh İlyas b. İsa es-Saruhanî (ö. 967/1559)'ye dayandırılan İseviyye;

c. Şeyh Himmet b. Ali Bolevî (1095/1684)'ye nisbet olunan Himmetiyye³⁹

Bu üç koldan İseviyye, Tennûriyye'nin kolu olarak neş'et etmiştir. Şöyle ki; Akşemseddin'den sonra gelen İbrahim Tennûrî halifesi Muhyiddin-i Yavsfî (ö. 920/1524)'dir. Ondan sonra silsile Şeyh Kasım ve Şeyh Mecdüddin İsa-yı Saruhanî (ö. 937/1531) vasıtasıyla Şeyh İlyas b. İsa Saruhani'ye (ö. 967/1560) iner.⁴⁰

Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından sonra Akşemseddin'in II. Murad'la olan yakınlığının kesin hatlarıyla ne şekilde olduğu fazla bilinmiyor.

Akşemseddin'in İstanbul'un fethi öncesinde, iki kez Edirne Sarayına gittiği görülür.⁴¹ İlkinde II. Murad'ın Kazaskeri Çandarlıoğlu Süleyman Çelebi'yi tedavi etmiştir.⁴² Saray doktorları yaptıkları ilaçlarla Süleyman Çelebi'yi tedavi edemezler. Bunun üzerine Akşemseddin'i çağırırlar. O

37 Sanı Abdullah Efendi, Semeratu'l-Fuad, İstanbul 1288, ss. 241-44.

38 Aynı eser, s. 244; Akşar, Mustafa, İskilipli Şeyh Muhyiddin Yavsfî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, Ankara 1996, s. 77.

* Öngören, Reşad, Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulema, İstanbul 2000, ss. 155-167.

39 Hafîrîzâde, Tibyan, c. I., v. 173b.

40 Yurd, Akşemseddin, s.CV.

41 Köprülü, Uzun, "Akşemseddin", s.300.

42 Aynı yer.

da, sersam adlı bir ilacın iyi geleceğini söyler. Diğerleri inanmazlar. Ancak ilaç hazırlanır ve hasta kısa zamanda iyileşir.⁴³

Yine, hastalanan Fatih'in kızını tedavi etmesi üzerine, Akşemseddin'e hediye olarak Beypazarı'ndaki pirinç tarlaları verildiği, Menakıb'da kaydedilir.⁴⁴

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethine manevi katkıda bulunmak üzere, Akşemseddin ve Akbıyıkla birlikte, müridlerini de davet etti.⁴⁵ Menakıb'ın nakline göre Fatih'in etrafındaki bazı danışmanlar, fethin çeşitli nedenlerle pek rıza göstermiyorlardı. Akşemseddin onların görüşünü çürütüp, Fatih'i İstanbul'u fethetmeye ikna etti.⁴⁶

Fethin katılan Akşemseddin, padişahın ve ordunun moralinin yüksek tutulmasında önemli bir rol oynadı. Araştırmacılar, Akşemseddin'in bu sıkıntılı sıralarda zaferin uzak olmadığı müjdesini vererek⁴⁷ sabredip gayret etmesi konusunda Fatih'e yazdığı mektupları, fethin kısa sürede gerçekleşmesinde büyük etkisi olduğunu belirtirler.⁴⁸

Fetihten sonra, Ayasofya, camiye dönüştürüldü. İlk Cuma namazındaki hutbeyi, Akşemseddin okudu.⁴⁹

Yine Fatih'in ricası üzerine Akşemseddin, Hz. Resulullah(s)'in önde gelen sahabelerinden Ebû Eyyûb Halit el-Ensârî(r)'nin kabrini keşfen buldu.⁵⁰

İstanbul'un fethindeki bu tür olaylar sonucu, Akşemseddin'in etrafında çabucak bir hürmet halkası oluşur.⁵¹

İstanbul'un fethinden sonra Akşemseddin, kendinin de mensub olduğu Sala Aşireti efrâdından bir kısmını Üsküdar'a iskân ile orada

43 Enisî, Menâkıb, v. 5b-6a.

44 Enisî, Menâkıb, v. 6a-6b.

45 Vassaf, Sefine, s.265-6.

46 Enisî, a.g.e., v. 86-96.

47 Taşköprülüzâde, Şakayık, s.139.

48 İnalçık, Halil, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler Ve Vesikalar, Ankara 1954, s. 131.

49 Taşköprülü, Uzun, "Akşemseddin", s.300.

50 Aynı yer. Ramazanoğlu, Mahmud Sâmî, Ashab-ı Kiram, İstanbul 1985, s.107.

51 Sarı Abdullah, Semerat, s.240-1; Vassaf, Sefine, ss. 265-6.

Salacak adlı bir Türk mahallesini tesis eder.⁵² İstanbul'un fethinden sonraki kolonizasyon hareketi içinde, bu olayın önemli bir yere sahip olduğu muhakkaktır.

Fatih'in, Akşemseddin'in sohbet halkası ve etki alanı içinde olduğu muhakkaktır. Fatih, bir ara Akşemseddin'e sohbet sırasında, ısrarlı bir biçimde halvete girme talebini arz edince, hakîmâne bir cevapla muhatap olur: "Halvette lezzet vardır. O lezzeti tadarsan, yöneticilik lezzetini kaybedersin. Bu yüzden işler karışır. Allah da bunu bize sorar. Halvet senin adâletli olmandır, şu, şu, şu işleri yapmandır."⁵³

Yine fetihten sonra, Fatih medreseleri yapıncaya kadar kiliseden çevrilme Zeyrek Camiinin önceleri medrese olarak kullanıldığı, Akşemseddin'in burada oturduğu ve ders verdiği üzerindeki kitâbeden anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bir müderris olarak, İstanbul'daki bu tedris faaliyetinin, ilim ve fikir açısından ilk sırada yer aldığını da kaydetmek gerekir.

Fatih, Akşemseddin'e, İstanbul'da halkı irşad etmesi için bir dergah inşâ ettirip, hayatının geri kalan kısmını orada geçirmesini rica eder. Ancak Akşemseddin bu teklife olumlu karşılık vermeyince, yapılan bu dergah, sonradan medreseye dönüştürüldü.⁵⁵ O, kendisine gösterilen bu tür teveccühlere daha önce Beypazarı ve Evlek'te olduğu gibi şöhret sıkıntısıyla itibar etmez ve Anadolu'nun sakin, gözden uzak bir köşesi olan Göynük'e yerleşir.⁵⁶

Onun Göynük'e gidişi Gelibolu üzerinden olmuştur. Fatih, Akşemseddin'in gönlünü almak üzere arkasından hediyeler gönderdi. Ayrıca, Göynük'te cami ve tekke yaptırmak istedi. Ancak Akşemseddin bunları kabul etmedi. Ancak, sadece bir çeşme yapılmasına rıza gösterdi.⁵⁷

Akşemseddin ölene kadar Göynük'te kalır, dervişlerin terbiyesiyle meşgul olur. Doktorluktan kazandığı alın teri, el emeği ile geçimini temin eder.⁵⁸ Rivayetlere göre o, devrinin en iyi doktorlarından biridir. Mikrop

52 Vassaf, Sefîne, ss.264-270; Aynî, Hacı Bayram, s. 114.

53 Taşkoprülüzâde, Şakâyık, s. 140.

54 Ayverdi, Osmanlı Mimari, c. III, s.537.

55 Enisî, Menakıb, v.12a.

56 Taşkoprülüzâde, Şakâyık, s. 141.

57 Enisî, M. a.g.e., v. 12b-13a; Köprülü, Uzun, "Akşemseddin", s. 300.

58 Vassaf, Sefîne, s.269; Vicdanî, Tomar, s.39.

konusunu, ilk ortaya atan kişilerdendir. Hastalığın bu mikroplarla yayıldığını söyleyen Akşemseddin, aynı konuda görüş ileri süren İtalya'lı hekim Fracastor'dan yüz yıl önce literatürde yerini almıştır.⁵⁹

Menakıb'a göre Akşemseddin'in vefatı oldukça ilginçtir. Karısına sık sık, en küçük çocuğu Hamdi'nin yetim zelil kalmasını öne sürerek "yoksa bu mihneti çok dünyadan göçerdim" der. Sanki ölümü elindeymiş gibi konuşan Şeyh'e, hanımı bir gün "göçerdim dersin, yine göçmezsin" tarzini yöneltir. Akşemseddin de "göçelim" diyerek Göynük'teki mescide dervişlerini, yakınlarını toplar, vasiyetini yazar, helalleşip vedalaşır Yasin suresi okunur. Sağ tarafa sünnet üzere yatar ve ruhunu teslim eder.⁶⁰ Tasavvuf ıstılahında böylesi ricâl için, "mevtine (biiznillah) kâdir erler"denir. Mahiyeti, konumuz sadedinde olmadığı için bu hususa şimdilik kaydıyla bir açıklama getirmiyoruz.

Akşemseddin'in vefat tarihi 863/1459 senesinin 5 Cumâde'l-âhiredir.⁶¹ Kabri, Göynük'te kendi yaptırdığı mescidin yanı başındadır.⁶²

Akşemseddin'in Sa'dullah, Fazlullah, Nurullah, Emrullah, Nasrullah, Hamdullah⁶³ ve Nuru'l-Hüda⁶⁴ adlı yedi erkek çocuk dâhil oniki evladı vardır.⁶⁵

Bunlardan küçük oğlu Hamdullah Hamdi (ö. 909/1503) hey'et, nücûm ve mûsikîde derinleşmiş olup, ayrıca devrinin önde gelen şairlerinden sayılır.⁶⁶

Akşemseddin'in yetiştirdiği halifeleri kaynaklar şu şekilde kaydederler: Muhammed Fazlullah, Hamzatu's-Sami, Mısırlıoğlu Abdurrahîm-ı Karahisarî, Attaroğlu Muslihiddin-i İskilibî, İbrahim-i Tennûrî.⁶⁷

59 Köprülü, Uzun, a.g.m., 301.

60 Enisî, menâkıb, v. 7b-8a.

61 Vassaf, a. Sefîne, s. 269.

62 Aynı yer.

63 Taşkoprüzâde, Şakâyık, s. 142.

64 Köprülü, Uzun, "Akşemseddin", s.301.

65 Taşkoprüzâde, a.g.e., s.142.

66 Köprülü, Uzun, a.g.e., s.301.

67 Taşkoprüzâde, a.g.e., s.141.

Akşemseddin'in tesis ettiği Şemsiyye-i Bayramiyye, kendisinden sonra oğlu Fazlullah tarafından Göynük'te, İbrahim-i Tennûrî ile Kayseri'de, Attaroğlu Muslihiddin ile İskilip'te, Hamzatu'ş-Şami vasıtasıyla Ankara ve civarında temsil edilmiştir.⁶⁸

Akşemseddin'in Eserleri

1. Def'u Meta'ini's-Sûfiyye: Def'u Metâ'in olarak da bilinen⁶⁹ bu eser, bazı kaynaklarda "Hall-i Müşkilât" olarak kaydedilir.⁷⁰ Eser, İstanbul'un fethinden bir yıl önce (856/1452) yazılmıştır. Eserin yazılış gayesi "ehl-i Hakk'ın büyüklerin(den) olan Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i 'Arabi ve diğer büyük sûfilerin küfürle ve ilhadla itham olunması"⁷¹na karşı yazılmış bir savunmayı ihtivâ eder. Onun dediklerinin diğer sûfiyye ileri gelenlerince de söylendiğini kaydeden Akşemseddin, bu konuda şu hükmü verir. "Umulur ki onların ve Amr b. Fârîd'ın dedikleri, senin Şeyh-i Ekber, tilmizleri ve talebeleri hakkında kötü zannını ve sözünü düzeltir, doğrutur. Biz hiçbir zaman ona ve tilmizlerine vücûdî- hulûlî demeyiz. Çünkü o ve tilmizleri, senin dediğin gibi, kendini mutlak vücûd saymamış ve dememiştir. O 'La mevcûde illâ hû' (yani) herşey fani ve zâildir, yalnız O (Allah) vücûdun hakikî sahibidir, bakîdir, derdi. Eğer böyle diyenler vücûdî-hulûlî ise, meşayihün hepsi vücûdî-hulûlîdir, ve sen de şeyhsen, onlardan birisin."⁷²

2. Risâletu'n-Nûriyye: Akşemseddin, bu eserini tasavvuf erbabına yöneltilen haksız eleştirileri cevaplandırmak üzere yazmıştır.⁷³ Önce tasavvuf karşıtlarının yirmi bir iddiasını ele alır. Mesela: Aba giyerler, şeyhleri elinden hırka giyerler, tûlbentli, tûlbentsiz taç giyerler, beylerin ata ve ihsanını kabul ederler, heyecana gelip (demlenip) haykırırlar, halka halinde zikrederler, savm-ı visal tutarlar, halvete girerler, çile çıkarırlar, Abdest alırken başkalarından yardım isterler, Kara edük giyerler vs.⁷⁴ Bu soruları teker eker ele alan Akşemseddin, bunları delilleri ile cevaplandırır. Ali İhsan Yurd, bu eserin Akşemseddin'in kardeşi Hacı Ali tarafından yapılan tercümesini, Arapçasıyla birlikte neşretmiştir.⁷⁵ Aynı

68 Köprülü, Uzun, a.g.m., s.301.

69 Köprülü, Uzun, "Akşemseddin", s. 301.

70 Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, c.I., İstanbul 1333, s.12.

71 Akşemseddin, Def'u Meta'ın, Süleymaniye Ktp., Es'ad Efendi, no: 1429; Süleymaniye Ktp., Ayasofya no: 4092, v.26.

72 Aynı eser, v. 32a.

73 Akşemseddin, Risâletu'n-Nur, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud no:2408, v. 4b-5a.

74 Aynı Eser, v. 6a-7a.

75 Bkz.: Ali İhsan Yurd, Fatih'in Hocası Akşemseddin Hayatı, ve Eserleri, İstanbul 1972.

eserin Bolulu Himmet Efendi tarafından 1071/1661'de yapılmış eksik bir çevirisi, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, 2863 no'da kayıtlıdır.

3. Makamât-ı Evliya: Akşemseddin'in müşid kimdir, makâm-ı velâyet nedir, velîlerin dereceleri nelerden ibarettir, gibi konuları ele alan bir eserdir. Ali İhsan Yurd tarafından basılmıştır.⁷⁶ Akşemseddin'in Risale-i Zikrullah, Risale-i Şerh-i Akvâl-i Hacı Bayram-ı Velî ve Risale-i Deverânî's-Sûfiyye adlı eserlerinin varlığından bahsedilmekle birlikte, bugüne kadar ele geçmediği kaydedilir.⁷⁷

Akşemseddin'in biri Hilal İnalçık ve diğeri Bursalı Mehmed Tahir tarafından bulunan, Fatih'e yazdığı iki mektup yayınlanmıştır.⁷⁸

Yine Akşemseddin'e aidiyeti ileri sürülen 45 beyitlik manzum bir risale olan Nasihatnâme-i Akşemseddin, Ali İhsan Yurd tarafından neşrolunmuştur.⁷⁹ Kemal Eraslan da bir mecmua içinde bulduğu 38 şiirini, imlâ özellikleri ve açıklamalı sözlüğüyle yayınlanmıştır.⁸⁰

Akşemseddin'in tartışmalı olmakla birlikte, çoğu araştırmacılarca ona aidiyeti kabul edilen "Maâdetü'l-Hayat" veya "Mâidetü'l-Hayat" adıyla bilinen bir eseri daha vardır. Bu eserin geç tarihlerde istinsah edilmiş pek çok nüshası vardır. En eski tarihli Ali Emirî yazması 1096/1685 yılında istinsah edilmiştir.⁸¹

Kaynaklar, Def'u Meta'in'e yazılan Telhîsu Def'i Meta'in adlı bir özet eserden bahsediyorsa da şimdiye kadar böyle bir esere rastlanmamıştır.⁸² Rahmetullah 'aleyh.

76 Bkz.: Ali İhsan Yurd, Akşemseddin, v.28'de 87 nolu dipnotta bu eser hakkında oldukça geniş bir malumat vermektedir.

77 Köprülü, Uzun, "Akşemseddin", s.301.

78 Aynı yer.

79 Bkz.: Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan, no:443/3; ayr.bkz.: Köprülü, Uzun, a.g.e., s.301.

80 Eraslan, Kemal, "Akşemseddin'in Dinî Tasavvufî Şiirleri", TDI, sy. 394, İstanbul 1984, ss.441-417; Eraslan Kemal "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri", TDAY Belleten 1984, Ankara 1987, ss. 11-85.

81 Diğer yazmalar için bkz: Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Katoloğu, s. 139.

82 Köprülü, Uzun, a.g.m., s. 301.

III. AKŞEMSEDDİN'DE BAZI TASAVVUFİ KAVRAMLAR

Bilindiği gibi, bir bilimin bağımsızlık kazanması, onun terminolojik yönden inşasıyla yakından ilgilidir. Honey her sufi bu yapılanmaya katkıda bulunmuşlardır. Şimdi bu katkıda Akşemseddin'in ne kadar payı var, onu görelim.

A. VELAYET

Tasavvufun başat kavramlarından en başta geleni velâyettir.

Lügatta sevmek, yardım etmek, yönelmek, sâdık olmak, yakın olmak, dost olmak, korumak, uymak, herhangi birinin kişinin işini üstüne almak, akraba vs. gibi anlamları ifade eden bir masdardır.⁸³

Tasavvufî ıstılah olarak velâyete çeşitli anlamlar yüklenmiştir.

Kuşeyri (ö. 465/1072) bu terimi "Allah Ta'âlâ'nın işini üzerine aldığı kişi" şeklinde açıklarken⁸⁴, Serrac (ö.378/988) Allah'ı ve hükümlerini iyi derecede bilen, bu bilgisiyle amel eden, Allah'ın kendisini mükellef kıldığı işlerde tahkike ulaşan ve bundan sonra elde ettiklerinde fani olup yokluğa bürünen kimseler" tarzında bir tanım getirir. İmam Rabbani (ö.1034/1625)'nin velayet kavramına Allah'a yakınlık olarak açıklama yaptığı görülür.⁸⁵

Hakîm Tirmizî (285/898) velîyi, bakışıyla ölü kalpleri diriltiren nazargâh-ı İlâhî ve Rabbânî esrârın madeni, olarak değerlendirir.⁸⁶ İbn Temiyye ise, velîyi, mü'min ve müttaki kul olarak anlar.⁸⁷

Tasavvuf tarihinde Muhyiddin-i Arabî başta olmak üzere, velî kavramının insan-ı kamil portresi içerisinde şekillendirildiği görülür.⁸⁸

83 Cürcânî, Ta'rifat, s.253; İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, Beyrut trz., c. XV. s.40b vd.; Ragıb, el-Müfredât, s. 823; Firuzâbâdî, Kamusu'l-Muhit c.IV., s. 583.

84 Kuşeyri, Risale, s. 128.

85 İmam-ı Rabbani, Mektubat, c.II., mektup:72.

86 Hakim et-Tirmizi, Nevâdiru'l-Usûl, Beyrut 1992, c.I., s. 339.

87 İbn Teymiyye, Hakikatü Mezhebi'l-İttihâdiyyîn, Hatmü'l-Evliyâ sonunda.

88 Bkz. İbn Arabî, Fususu'l-Hikem, Beyrut, 198 Thk., tlk. Ebu'l A'lâ Afifi.

Esasen ideal kul ve dolayısıyla kamil insan örneği, Hz. Muhammed Mustafa sallallahü'aleyhi ve sellemidir.⁸⁹

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Futûhatı'nda velilik hiyerarşisinde yer alan kutubları ele alırken ilginç bir yaklaşım sergiler. O, kutub sayısını 104'e kadar ulaştırır. Çeşitli âyetlerin kutublarından bahseder. Aynı şekilde çeşitli hadisleri ele alarak bunların da kutbunun bulunduğunu kaydeder.⁹⁰ Üstad, sonunda bin kadar kutub bulunduğunu, ama belli bir sayıdan sonrakilerinin kendisine unutturulduğunu ve neticede, bunun hikmetinin ne olduğuna dair gerekli açıklamaları yapar.⁹¹ İbn Arabî sayısı bine ulaşan kutub çeşitlerinden bahseder. Ancak o, Futûhât'ta saydıklarının dışındakilerinin Allah tarafından unutturulduğunu ve bunun hikmetini de anlatır. Biz burada, birara yorum yaparak, bu çeşitlenmelerin hemen tümünün, halife olan insan-ı kâmil kavramına muhteva teşkil ettiğini kaydetmek isteriz.

“Fatih'in hocası” ünvanıyla anılan Akşemseddin'in de, benzer şekilde, velâyeti geniş bir açılımla ele alıp çeşitlendirerek açıkladığını görüyoruz. O, Makamat-ı Evliyâsı'nda velileri İbn Arabî gibi kategorize ederek onsekize ayırır ve her bir sınıfı özel başlıklar altında tanımlar.⁹²

Şimdi Akşemseddin'in onsekiz kategoriye ayırdığı evliyalar hiyerarşik yapısının nasıl ortaya çıktığını görelim. Akşemseddin önce “mürşid” kavramına açıklık getirerek, onun çerçevesinde kendine göre bir velilik portresi çizer: Ona göre, maneviyat yolu, nebilerden velilere intikal etmiştir.⁹³ Tasavvufta bu “Sizin için Allah (c) Resûlünde güzel bir örnek vardır” (el-Ahzab, 33/21) ayetine istinad ettirilir. Yine tasavvuf yolunun büyükleri tasavvufî düşünmenin gelişiminde peygamberlerin rolüne ısrarla işarette bulunmuşlardır. Mesela İbn Arabî, Fusûsu'l-Hikem'inde tüm peygamberleri Hz. Adem (a)'den itibaren ele alıp, Hz. Peygamber (s)'e kadar ayrı başlıklar altında onların baskın vasıflarını, hikmetler dâiresi içinde ortaya koyar.⁹⁴

89 el-Ahzab/21.

90 Muhyiddin İbnü'l-Arabî, el-Futûhâtü'l-Mekkiyye, Beyrut trz., c. IV, ss. 77-195.

91 Aynı eser, c.IV., ss. 77vd.

92 Akşemseddin, Makamât-I Evliyâ, İ.Ü. Merkez Kütübhanesi, Türkçe Yazmalar Kit. 808, vv. 175a-192a.

93 Aynı eser, 176 b.

94 İbn Arabî, Fususu'l-Hikem, Kahire 1946; ayr. bkz: Aynı eser, çev: Osman Nuri Gençosman, İst. 1971.

Tasavvufdaki "hulle" Hz. İbrahim (a)'den, "münâcât" kelimullah olan Hz. Musa (a)'dan, "ıffet" Hz. Yahya (a)'dan, manevî temizlik ve azizlik Hz. İsa (a)'dan, fakr ve özellikle mi'rac Hz. Peygamber (s)'imizden etkilenecek ortaya çıkmış kavramlar olarak görülür.⁹⁵

Akşemseddin, önce sorar: "Ey talib bilgil kim âlemde mürşid kimdir?" sonra da soruya cevap vererek mürşid kavramının içeriğini şu şekilde doldurur:

a) "Her şeyde kendi vücûdunu görmüş ola"

b) "Ve bir makama erişe kim, kendüden artık âlemde hiçbir şeyin vücûdu olmaya"

c) "Ve her şeyde tasarrufu ola"⁹⁶

Bu tanımlamasında Akşemseddin, mürşidin bu üç aşamadan geçmiş olmasını gerekli görüyor: İşin başında enfüs (sübjektif, mikrokozmetik) planda olan her şeyin, afak (objektif, dış âlem, makrokozmetik) alanda da aynen var olduğunu müşahade etmek. Buna, biz iç ve dış bütünlüğün sağlanması, dengenin, altın ölçünün elde edilmesi olarak değerlendirmek isteriz. İkinci olarak, kendinden başka alemdeki hiçbir şeyin vücûdunun varlığının bulunmadığının farkına varmak. Ayette görüldüğü üzere "Onun üzerindeki her şey yok olucudur, celâl ve kerem sahibi Rabbinin vechi bakî kalır./devam eder"⁹⁷ yani her şeyin hakikati yokluktur/yok olmaktadır. Ancak insanın kendi varlığını sezmesi, bilmesi Rabbinin bilmeye götürür. Tüm âlem nefyedilince geriye üçüncü olarak âlemde tasarruf edici varlık olarak sadece Rabbinin bilir. Yani Allah'ın tasarrufundan başka tasarruf yoktur. Ancak olgunluğu elde etmiş, halife olmuş Hazret-i insan, bu tasarrufa mazhar düşer. "Attığın zaman, sen atmadın, ancak Allah (c) attı" (el-Enfal, 8/17) Akşemseddin, mürşidi ümmeti içindeki peygambere benzetir.⁹⁸

Akşemseddin bu arada pseudo velî/uyduruk velî tipolojisi yapar: "Bu mürşid diriler hak dergahında şermsâr dururlar, onun için kim Hakk'ı her şeyde ayne'l-yakîn hazır bilmezler ve kendi vücudlarının hakikatını kemâhuve hakkuh bilmemişlerdir. Henüz dahi mahcûb yürürler. Dâvâ-yı

95 Altıntaş, Hayrani, Tasavvuf Tarihi, ikinci baskı, Ankara 1991, ss. 22-4.

96 Akşemseddin, Makâmât, vv. 176 b-177a.

97 er-Rahman, 55 / 26-7

98 Akşemseddin, Risâletü'n-Nur, v. 148b.

irşâd itmezler idi. Kendülerin halk arasında aziz tutup Hak dergâhında hor olmazlar idi. Ve bu makamla olan kişiler, esahh budur kim velî değillerdir. Evliyâ katında bunlar, dellallardır. Evliyâ sözlerini halka satarlar. Kendülerin (i) halka velî bildirirler. Bu gâyet ednâ mertebedir. Ehl-i Hak katında bundan ednâ mertebe yoktur.⁹⁹ Hakiki sufiler, sık sık devirlerindeki sahte velîleri yani mutasvıfeyi eleştirmekten geri durmamışlar, insanları bunlara karşı eserlerinde uyarılmışlardır.¹⁰⁰

Makamatın ilk babında mürşidi açıklayan Akşemseddin yine aynı yerde velî ne değildir, ve nedir konusunu ele alır. Bunu da, her velînin mürşid olmayacağı, ama her mürşidin mutlaka velîlikle sıfatlanması şeklindeki, kaplam- içlem münâsebetiyle açıklar. İşte bu yüzden her iki kavram tasavvuf terminolojisi ile ilgili kaynaklarda haklı olarak ayrı ayrı ele alınmıştır.¹⁰¹

Akşemseddin velîyi tanımlarken, şu nitelikleri kriter olarak sunar: a) Bütün aleme gizlidir, b) Allah'ın hazinedarıdır, c) Her ilmi bilirler, d) Herkese durumuna göre davranır, yani insan idare etme ve yönetme san'atı denen ilmi siyaset sahibidir, e) Bir kısmı tasarruf sahibidir, f) Zahirî varlığı açık, iç âlemi gizlidir, g) Kimse onun halini bilemez, halkın düşündüğü/tasavvur ettiği gibi değildir, h) Halka hiç ihtiyacı yoktur, bu yüzden Hakkın sırlarını halka açmazlar, ı) İnsanlar velînin sırrından bir zerresini duysa helak olur, onun sırrına takat getiremezler.¹⁰² Zaten bir kudsî hadis-i şerifde: "Velîlerim kubbelerimin altındadır. Onları Ben'den başkası bilemez"¹⁰³ buyurulmuştur.

Akşemseddin'in velayetle ilgili görüşleri şöyle devam eder:

1. Akşemseddin önce "ibtida-yı velâyet" başlığı altında velîliğin başlangıcını ve bunun mahiyet olarak içeriğini anlatır. Velînin önce tüm eşyayı bildiğini ve bunun terkîb-i insanı bilme olduğunu kaydederek

99 Akşemseddin, Makamat, v. 177 b.

100 Serrâc, el-Lüma', çev: Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul 1996, ss.416-421; es-Sülemî, Kitabu Âdabu's-Suhbe, thk. nşr.: M.J. Kister, Jerusalem, 1954 (Naşirin önsözü) s.6; Ebu Nuaym el-İsbehanî, Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ, Mısır 1351, s. 25.

101 Eraydın, Selçuk, Tasavvufve Tarikatlar, 5. Baskı, İstanbul 1997, ss. 90-114 ve 116-123; ayr. bkz. Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1991, ss. 354-519-20.

102 Akşemseddin, Makamat, vv. 177 b- 178 a.

103 Abdurrahman Camî, Nefehâtu'l-Uns min Hadarâti'l-Kuds, Hz. S. Uludağ-M. Kara, İstanbul 1995, s. 452; Gümüşhanevî, Ahmed Ziyaüddin, Camiu'l-Usûl, Kahire trz., s. 50; İsmail Hakkî-i Bursevî, Temâmü'l-Feyz, s. 153, Birinci kısım.

devamla: "...amma evliyâ bunu bilmekle kâmil olmaz" diyerek gerekçesini şöyle açıklar: "Zira kim Hakkın kemâli heman ilm-i eşya değildir kim anı bilmek ile kâmil ola. Hakkın kemâlinin nihâyeti yoktur kim tamam biline"¹⁰⁴ Akşemseddin bu cümleleriyle insandaki bilmenin sınırlarını çizer. Nitekim şeyhi Hacı Bayram'ın damadı Eşrefoğlu Rumî'ye verdiği şu cevab, aynı minval üzeredir: "Bir velînin bin sene ömrü olsa, enva-ı mücâhedât ve riyâzât eylese, henüz enbiyadan birisinin kademi (ayağı) vardığı yere velînin başı varması muhaldir"¹⁰⁵ Burada akla hemen şu soru gelebilir. Peki velî için bu ilmin sınırı çizilmezse, imkanı nedir, ne ölçüdedir? Akşemseddin, velîdeki bilgi imkanının açılımını şöyle yapar: "Amma evliyâ şol makama yetişir kim kendi vücûd-ı müte'ayyinesini her şeyde görür, bilir. Nitekim her beşer kendi vücudun gördüğü gibi. Alem-i ihya (veya ahya) evliyâ katında budur ve dahî bu yigirmi dört saatda ve yigirmi dört bin nefesde ne kudret zâhir olur evliyâullah ânı dahi bilir. Bu makama yatışcek (ulaşınca), velâyete kadem basar."¹⁰⁶

Akşemseddin, kulun kendi determine olmuş (müteayyin) varlığını her eşyada, yani dışta bulup, iç-dış ayrılığını giderip, bütünleşince, Capra'nın ifadesiyle kainata mensup olunca, işte o zaman velilikte birinci makama ulaşır. Nitekim hadis-i şerifte "nefsini bilen Rabbini bilir", buyrulmuştur.¹⁰⁷

2. Akşemseddin velîlik hiyerarşisinde ikinci velâyet diye kavram bazında bir başlık açar ve bunun enbiya katında nübüvvet makamı olduğunu söyler.¹⁰⁸ Velî, eşyanın ilmini geçerek bu makama varır, her tasarrufa kadir olur.¹⁰⁹ Burada Hakîm Tirmizî'den beri gelen nebilik-velilik efdaliyetiyle ilgili, akla hutûr edecek soruyu izale etmek üzere "Bu makam, enbiya katında nübüvvet makamıdır ve amma velîler katında velâyet makamıdır."¹¹⁰ der ve bu konuyla ilgili bir hadis-i şerifi delil getirir "Ümmetimin âlimleri Benî İsrâîl peygamberleri gibidir"¹¹¹

104 Akşemseddin, Makâmât, v. 178 b.

105 Eşrefoğlu Rumî, Divan, ss. 17-8; ayr. bkz. Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram-ı Velî ve Tasavvuf Anlayışı, Ankara 1994, II. Baskı, s. 277.

106 Akşemseddin, Makâmât, v. 178a.

107 Acluni, Keşfu'l-Hafa, c.II., s. 262.

108 Akşemseddin, a.g.e., v. 179a.

109 Aynı yer.

110 Aynı yer.

111 Sahavî, Ebu'l-Hayr muhammed b. Abdirrahman, el-Fetâve'l-Hadisiyye, thk.: Ali Rıza b. Abdillab b. Ali Rıza, Beyrut 1995, s.272; Aclunî, Keşfu'l-Hafa, c. II., s. 64. (hadis no:1744); İman-ı Rabbanî, Mektubat, İstanbul, trz. c.I, s. 281.

Akşemseddin biraz daha açıklama ile hadise dayanarak şunları söyler: “Bu hadiste ulemadan murad, evliyadır. Anın için kim nübüvvet makamında, bu âlem halkından gayri kimse(ye) erişmek mümkün değildir. Belki velâyet ve nübüvvet ikisi bir nurdur. Her kaçan kim ol nur, velî vücûdundan tulu’ etse velâyet denilir. Ve her kaçan kim nebî vücûdundan tulu’etse nübüvvet denilir.”¹¹² Akşemseddin devamla bu nurun açığa çıkarılmasının nebilere farz, velîlere mümteni/kesin yasak olduğunu vurgulayarak¹¹³ aradaki farkı ortaya koyar. Ancak Akşemseddin bu noktada, ellerinde irade/ ihtiyar olmadığı için meczublara bir ihtiraz kaydı koyar, onlar bu nuru ihtiyarsız olarak açığa vururlar. Bunlar tasarruf sahibidirler, kutb-ı alemlî müşahede ederler, o da arş üzerindeki levhi okuyarak Hakkın emirlerini bu meczublara bildirirler. Bunlar alemde gerekli işlerdir, bunları tasarruf gücüyle meczublar yerine getirirler. Bu meczublar mâsivadan alakayı kesmiş kişilerdir. Halk, bunlar velî değil deli derler ama Akşemseddin’in açıklamasıyla Hakkın hazineleri bunlarda gizlidir.”¹¹⁴

Velâyetin bu ikinci basamağında, elinde ihtiyarı/isteme gücü olmayan maczûpların ayrı bir kategoriye alınması ilginçtir. Normal mecrâsında akan bir nehrin yan kollar ihdas etmesi gibi, Akşemseddin’e bu makamda da şâz teşkil edebilecek velî tipolojisine rastlanabilmesi mümkündür. Meczûb, Kaşânî’nin tanımıyla “Hakkın kendisi için ayırdığı, üns makamı için seçip kuds suyu ile arındırdığı/yıkadığı kişidir. Böylece o, elde ettiği lutf ve ihsanlarla, tüm makamları ve mertebeleri, yorulmadan, zorlanmadan (aşarak) O’na/Hakka ulaşır”¹¹⁵

Akşemseddin’in meczûpların yasak olduğu halde velâyet nurunu halka ızharlarını, onlardaki, ihtiyarsızlık/iradesizliğe bağlaması, teklifin iradeyle, dolayısıyla akılla kişilere yüklenmesi açısından şer’an makul görülebilir. Mevlânâ Hazretlerinin deyişle “dîvane râ kalem nist” (divaneyeye kalem yoktur, yani delilerden kalem kaldırılmıştır).

Şunu belirtmekte yarar var. Meczûblar, her ne kadar tekliften âzâde gibi güzükse de, Akşemseddin kurguladığı velîler hiyerarşisindeki iç işleyiş/ iç yapılanmaya harfiyyen, uymak zorunluluğundandır. Yani meczûb, Levh’e bakar, orada yazılı olanı görür, ona göre âlemdeki

112 Akşemseddin, a.g.e., v. 179 a.

113 Aynı eser, a.g.e., v. 179b.

114 Akşemseddin, Makâmât, vv. 179b-180.

115 El-Kaşânî, Abdurrazzak, Mu’cemu Istîlâhâti’s-Sûfiyye, thk., tşk.: Abdu’l-Âl Şâhin, birinci baskı, Kahire 1413/1992, (Dâru’l-Menar), s. 960; Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara 1997, (Rehber Yay.), s. 495.

gerekli işleri tasarruf gücüyle yerine getirir, şeklinde bir yapılanmadan bahsetmez Akşemseddin... Aksine zamanın kutbu, arş üzerindeki levhe bakar, gördüğünü, uygun bulduğu tasarruf sahibi meczûba aktarır. Yani meczûb, emr'in Hak'dan halka nüzûlündeki emir-komut, amir-me'mur zincirindeki yerinde sabittir, orada oynama, yer değiştirme söz konusu değildir. Zirvede Allah vardır, emr'ini arş üzerindeki levhe nakşeder, kutub onu okur, ve daha aşağı mertebede görevli memur pozisyonundaki, meczûba amir vasfıyla, ne gibi işleri yerine getireceğini bildirir. O da Hak'ın kendisine lutfettiği tasarruf gücüyle vazifesini tıpkı meleklerin "Allah'a emredilen konuda isyan etmezler, emroldukları şeyleri yaparlar"¹¹⁶ tarzında, yerine getirirler. Allah'ın yarattığı kullar çerçevesinde olmak üzere "müdebbir meleklerle" verdiği gibi, emr'i melekleşmiş, kudsî, saf ve temiz ruhlara vermiştir. Esasen yöneten Allah tır, müdebbirlik vasfına haiz melek veya insan da, robototik, maşa konumunda âlet varlıklardır. Tasavuftaki kutub kavramına bakarak, Allah'a yedek ilahlar yamamaya çalışmak, iddiasını, disiplinindeki spekülâtif anlama zorluğu açısından yersiz bulduğumuzu ifade etmek isteriz. Hiçbir varlık ister nebî, ister velî, ister kutub, isterse melek ve diğer tüm mahlukat, asla Allah olamazlar. Ve tasavvufta da bu türden bir iddia, asla görülmemiştir. Problem, tasavvuf uzmanı olmayanların, alanın terminolojisini bilmemelerinden yarım anlayışlı zihinsel bulanıklıklarındandır. Bu bulanıklık, tasavvufa dair spekülâtif bilgi üretiminden/yorumundan mahrumiyete sebep olur. Ve sonuç yanlışla biter.